

Maciej Rak, *Kulturemy podhalańskie*

Kraków: Wydział Polonistyki

Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015, 430 s.

(Biblioteka „LingVariów”, t. 19)

Monografia Macieja Raka zatytułowana *Kulturemy podhalańskie* wpisuje się w szeroki nurt badań etnolingwistycznych¹, a konkretnie – etnolingwistyki ludowej. W pracy ukazano wzajemną zależność istniejącą pomiędzy gwarą a kulturą ludową Podhala. W pierwszych słowach *Wprowadzenia* autor podkreśla, że zastosowana przez niego metodologia badawcza oparta na koncepcji kulturemów do tej pory nie była wykorzystywana do badań nad polskim materiałem gwarowym. Dialektolodzy skupiają się przede wszystkim na gromadzeniu i porządkowaniu słownictwa gwarowego i tekstów gwarowych, a etnolingwiści próbują głównie odkryć i zrekonstruować językowy obraz świata zawarty w gwarowym zasobie leksykalnym czy tekstowym.

Po zaprezentowaniu stanu badań z zakresu między innymi gromadzenia słownictwa górali podhalańskich i tekstów gwarowych z rejonu Podhala i Podtatrza oraz analizy gwarowego materiału badawczego pod względem: zasobności w zapożyczenia, zróżnicowania geograficznego i pokoleniowego, rekonstrukcji obrazu świata (s. 7–9), Maciej Rak formułuje pytanie badawcze, na które odpowiedzi nie można znaleźć w przywołanych przez niego opracowaniach z zakresu dialektologii czy etnolingwistyki. Autorowi przyświeca zamiar zestawienia i opisu tej części regionalnej leksyki, która jest szczególnie istotna dla ludowej kultury Podhala. Piszący, powołując się na słowa antropologa Claude’a Lévi-Straussa², uzasadnia, iż dla semiotyka kultury „szczególnie istotny jest ten język, który wyraża daną kulturę”, a „specyfikę danej kultury oddają nieprzypadkowe słowa (w praktyce – konkretne leksemy) wypełnione treściami kulturowymi nierzadko w sposób tak

---

¹ W nurcie badań etnolingwistycznych utrzymana jest również książka Macieja Raka *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków 2007.

² Zob. C. Lévi-Strauss, *Kultura i język*, [w:] *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. G. Godlewski, Warszawa 2003, s. 22.

intensywny, że są nieprzekładalne bądź cechują się ograniczoną przekładalnością” (s. 9).

Część teoretyczna monografii, składająca się z dwóch rozdziałów, obejmuje rozstrzygnięcia terminologiczno-metodologiczne (rozdział I) oraz charakterystykę obszaru badań i materiału leksykalnego (rozdział II). Maciej Rak podkreśla, iż koncepcja kulturemów wcześniej była wykorzystywana w przekładoznawstwie, w badaniach z zakresu stylistyki i w etnolingwistyce. Po syntetycznym przedstawieniu obszarów badawczych, zarówno obcych (głównie niemieckich i francuskich), jak i rodzimych, autor – inspirowany etnolingwistycznym podejściem Alicji Nagórko – proponuje własną definicję terminu *kulturem*:

W niniejszej monografii kulturemy są traktowane [...] jako jednostki etnolingwistyczne, słowa klucze, które w planie wyrażania są reprezentowane przez pojedyncze leksemy, zaś w planie treści mają tak bogate znaczenia, że dzięki nim można zrozumieć specyfikę danej społeczności narodowej, etnicznej lub regionalnej. To właśnie m.in. poprzez kulturemy społeczność określa swoją tożsamość, stosunek do tradycji i wartości, a także sposób radzenia sobie w obecnych czasach³. Z powodu częstej nieprzekładalności reprezentujące je leksemy mają nastawienie etnocentryczne (nierzadko są składnikami autostereotypu) jako słowa zbiorowej pamięci (s. 13).

Przyjęte przez autora rozumienie kulturemów obejmuje jedynie nośne kulturowo leksemy, czyli inaczej słowa klucze⁴ potrzebne nie do ukazania ludowej wizji świata i człowieka, ale do samoidentyfikacji danej społeczności (s. 14). Istotna jest również częstotliwość występowania tego typu jednostek leksykalnych jako składników związków frazeologicznych, ich obecność między innymi w tekstach folkloru, w poezji ludowej, literaturze regionalnej czy w wypowiedziach autorefleksyjnych (s. 13). Na uwagę zasługuje również to, iż z perspektywy gramatycznej kulturemami najczęściej są rzeczowniki.

Po omówieniu koncepcji kulturemów na tle innych pokrewnych koncepcji badawczych (s. 14–17) Maciej Rak przechodzi do zaprezentowania przyjętej przez siebie metodologii (s. 18–33). Badacz świadomy trudności podjętego zadania zaznacza, iż:

Określenie zasobu kulturemów odbywa się [...] w dużej mierze intuicyjnie, w wyniku 1) analizy materiałów źródłowych i 2) badań ankietowych, oraz jest obciążone ryzykiem nadinterpretacji (s. 18).

---

³ W przypisie drugim autor zaznacza, że „na tej podstawie można mówić o kulturemach współczesnych i historycznych” (s. 13).

⁴ Tak pojmowane kulturemy są najbliższe słowom kluczom w ujęciu Anny Wierzbickiej (m.in. eadem, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa 2007).

Przede wszystkim nie da się ustalić jednego i skończonego zbioru kulturemów dla danej kultury, a także nie istnieją żadne obiektywne procedury umożliwiające ich identyfikację. Jak uzasadnia autor, metoda frekwencji nie jest wystarczająca i może pełnić jedynie funkcję pomocniczą. Na typowanie kulturemów wpływ może mieć ważny czynnik ludzki: osoby badacza – jego znajomości bądź nieznanomości badanego obszaru językowego, a także nastawienie zróżnicowanej społeczności góralskiej do poszczególnych kulturemów. Dodatkowymi trudnościami w doborze materii badawczej są: ustalenie, który element językowy w szeregu hiperonimiczno-hiponimicznym jednostek gwarowych będzie właśnie kulturemem; zdiagnozowanie, które kulturemy są już jednostkami historycznymi, a które aktualnie służą samoidentyfikacji społeczności ludowej, i wreszcie – z jednej strony uwzględnienie w badaniach form leksykalnych, które mogą należeć do słownictwa wspólnoodmianowego i mimo to oddawać specyfikę kultury góralskiej (np. *honor*), z drugiej zaś pominięcie jednostek, które formalnie mogą zwracać uwagę badacza jako charakterystyczne egzotyzy, jednak kulturemami wcale być nie muszą.

Za podstawę źródłową materiału badawczego Maciej Rak przyjmuje szeroki wachlarz tekstów, takich jak: (1) pieśni ludowe, (2) literatura podhalańska tworzona przez Górali, (3) literatura o Podhalu tworzona przez nie-Górali, (4) prace naukowe i popularnonaukowe o Podhalu, (5) bezpośrednie wypowiedzi Górali, (6) wypowiedzi internetowe Górali (s. 19–20). Źródła mające potwierdzić charakter kulturowy wybranych jednostek leksykalnych nie są jednolite ani pod względem gatunkowym i stylistycznym, ani pod względem chronologicznym. Maciej Rak na podstawie ich oglądu podejmuje próbę wyodrębnienia współczesnych kulturemów podhalańskich, przyjmuje perspektywę synchroniczną w analizie materiału badawczego przy jednoczesnym zastrzeżeniu, że jest świadomy obecności w tych tekstach (zwłaszcza w folklorze słownym i frazematyce) kulturemów historycznych, które straciły na aktualności (s. 20). Obok częstości występowania danego leksemu w różnych źródłach gwarowych lub o tematyce gwarowej ważnym kryterium wyodrębniania kulturemów była ich produktywność słowotwórcza i frazeologiczna. Badacz w celu potwierdzenia, czy wytypowane przez niego jednostki języka rzeczywiście mają status kulturemów, posłużył się badaniem ankietowym obejmującym 300 respondentów. Zarówno analiza tekstów, jak i opracowanie ankiet, zobrazowane zestawieniami tabelarycznymi i schematycznymi (s. 21–30), doprowadziły w konsekwencji do zgromadzenia 34 jednostek leksykalnych, które uznano za kulturemy i które opisano w dalszej części monografii, korzystając z modelu definicji kognitywnej zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego⁵. Propozycja definicji została nieco zmodyfikowana z uwagi na potrzeby konkretnej materii badawczej.

⁵ Zob. J. Bartmiński, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin 1988, s. 169–183.

W rozdziale drugim, *Charakterystyka obszaru badań i materiału* (s. 34–44), w podrozdziale *Podhale jako teren badań* autor wyjaśnia, dlaczego za przedmiot opisu wybrał właśnie kulturomy podhalańskie:

Na wyborze kulturomów podhalańskich jako tematu pracy zaważyły nie tylko argumenty dialektologiczne (stosunkowo dobrze zachowana gwara i rozwinięte badania nad nią, zwłaszcza w aspekcie leksykalnym), ale też etnologiczne i etnograficzne. Kultura podhalańska na tle Polski cechuje się bowiem wyrazistością i trwałością (s. 35).

Po zakreśleniu terenowych i historycznych granic Podhala, omówieniu kształtowania się i ewolucji podhalańskiej kultury ludowej (też w odniesieniu do rozumienia kultury ludowej w ogóle), przybliżeniu tradycji gwarowej i literackiej Podhala, obyczajowości tego regionu itd. (s. 35–40) autor przedstawia kompozycję pracy, precyzuje czas powstania i pochodzenie analizowanych materiałów źródłowych, tłumaczy zastosowane przez siebie sposoby zapisu i opisu zarówno samego materiału badawczego, jak i jego części eksplikacyjnej i dokumentacyjnej (40–44).

Tytuł każdego rozdziału zawartego w części analitycznej monografii (rozdziały III–VI, s. 45–373) oddaje porządek tematyczny narzucony niejako przez materiał badawczy. Analizowane kulturomy grupują się bowiem w swoiste pola leksykalno-pojęciowe (kolejno *Swoi i obcy*, *Wartości*, *Tożsamość kulturowa* i *Geografia mentalna*). Tytułaturę poszczególnych podrozdziałów stanowią analizowane i opisywane przez badacza kulturomy podhalańskie (w liczbie 34). W rozdziale trzecim znaleźć można analizę 8 leksemów uznanych przez autora za kulturomy podhalańskie reprezentujące opozycję *swój – obcy* (tę podstawową koncepcję etnologiczną na płaszczyźnie kultury podhalańskiej oddają kulturomy: *Góráł*, *gazda*, *baca*, *juhas*, *zbójnik*, *ksiondz*, *pán* i *ceper*). Rozdział czwarty poświęcono ludowej leksyce aksjologicznej (9 kulturomów w grupie tematycznej wartości pozytywnych – *Pámbocek*, *Pániezus*, *Gaździná Podhála*, *krýz*, *Śleboda*, *honór*, *robota*, *ziym*, *dudki*, i tylko 2 reprezentujące wartości negatywne – *biyda*, *głód*). Wydzielono również zbiór kulturomów podhalańskich, które identyfikują tożsamość kulturową mieszkańców Podhala (w liczbie 11: *gwara*, *muzyka*, *śpiywanie*, *tániec*, *ubranie*, *portki*, *ciupaga*, *moskál*, *oscypek*, *gorzáłka*, *owca*, rozdział V). Najmniejszy zbiór stanowią leksemy, które odzwierciedlają góralską geografie mentalną (4 jednostki języka: *Podhále*, *góry*, *Giewont*, *hála*, rozdział VI). Pomocne w wydzieleniu kręgów tematycznych kulturomów były zawarte w ankietach pytania dotyczące samoświadomości respondentów: *Kim jestem?* i *Kim (nie) chciałbym być?*; *Co jest dla mnie ważne?*; *Co mnie odróżnia od innych?* i wreszcie *Gdzie jestem? Gdzie mieszkam?* (s. 40–41).

Analizy poszczególnych kulturomów przypominają swoiste studia przypadku lub minimonografie, w których uwzględniono niemal wszystkie

dostępne perspektywy opisu – ogląd systemowy, tekstowy i eksperymentalny. Na podziw zasługuje wieloelementowość i wielopłaszczyznowość opisu każdej z jednostek języka – kompletna analiza składa się aż z 12 obszarów, począwszy od etymologii (dotyczy głównie jednostek dyferencyjnych), przez wskazanie: zasięgu geograficznego badanego leksemu, jego relacji semantycznych z innymi wyrazami (synonimii i hiponimii), charakterystyki znaczenia sporządzonej na podstawie definicji zawartych w słownikach gwarowych, zdolności derywacyjnych, składniowych i łączliwościowych (wskazano zestawienia i kolokacje), odniesień frazematycznych (we frazeologizmach i w przysłowiaach), aż po przedstawienie odniesień kulturemu w folklorze słownym, w literaturze regionalnej, w wierzeniach, obrzędach i zwyczajach, by wreszcie przywołać relacje Górali na temat definiowanego przedmiotu uzyskane podczas badań terenowych (schemat opisu omówiono na s. 31–33). Na tym jednak badacz nie poprzestaje – w niektórych przypadkach umieszcza informacje pozyskane z badań ankietowych oraz dane onomastyczne, które potwierdzają również żywotność i wagę kulturową omawianej jednostki języka. Jeśli pozwala na to materiał badawczy, autor wyróżnia także tak zwane skrypty kulturowe, które za Dorotą Brzozowską definiuje jako „porcje informacji semantycznej, otaczające bądź wywoływane przez dane słowo”⁶ (s. 32), a ich typologię przyjmuje za Anną Tyrpą⁷. W zależności od bogactwa materiału konteksty minimalne, które odsyłają do podobnych cech, zgrupowano w fasety – ich liczba i jakość zależą od charakteru opisywanej jednostki języka. W analizie uwidacznia się nie tylko przemyślany schemat polegający na ustalonej kolejności elementów opisu, ale także na z góry założonych zabiegach typograficznych. To powoduje, że każdy z kulturemów jest przedstawiony w sposób przystępny i przejrzysty.

W *Podsumowaniu* (s. 375–378) autor porządkuje i syntetyzuje wiedzę na temat zbioru kulturemów podhalańskich. Zaznacza, iż przede wszystkim korpus tych jednostek języka charakteryzuje się otwartością i niejednorodnością – inne kryteria doboru i analizy mogą ukazać ów zbiór odmiennie zarówno pod względem ilościowym, jak i tematycznym. Badacz podkreśla jednak, że przedstawiona próbka materiałowa omówiona w monografii jest wystarczająca, by zrozumieć specyfikę kultury podhalańskiej (s. 376). Kolejną ważną i wspólną dla wszystkich kulturemów cechą jest ich przynależność do autostereotypu – autor niejako utożsamia je ze stereotypami, które pełnią podobne funkcje kulturowe, jednak podstawową rolą kulturemów jest samoidentyfikacja danej społeczności (tutaj Górali). Wspólne dla omawianych jednostek języka jest ich nacechowanie aksjologiczne (z jednej

---

⁶ D. Brzozowska, *Polski dowcip etniczny. Stereotyp a tożsamość*, Opole 2008, s. 28 (Studia i Monografie – Uniwersytet Opolski, nr 399).

⁷ Zob. A. Tyrpa, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Kraków 2011, s. 32.

strony to wyrazy istotne dla użytkowników, a z drugiej – służące wartościowaniu otaczającej ich rzeczywistości) oraz patriarchalne (sporo kulturemów to nazwy męskie, odbijające „mocno zakorzeniony patriarchalizm polskiej kultury ludowej”, s. 376). W końcowej części monografii zamieszczono opracowanie badań ankietowych (s. 381–395) oraz obszerną literaturę przedmiotu (s. 397–426).

Trzeba przyznać, że trudny cel badawczy postawiony przez Macieja Raka został przez autora zrealizowany i wyraziście zobrazowany w postaci przemyślanego, spójnego i wielopłaszczyznowego opisu kulturemów. Pionierskie wykorzystanie koncepcji kulturemów do opisu polskiego materiału gwarowego służy nie tyle rekonstrukcji językowego obrazu świata Górali podhalańskich, ile przede wszystkim oddaniu tego, co ich identyfikuje, a tym samym odróżnia od mieszkańców innych regionów Polski. Właśnie ten aspekt recenzowanej monografii otwiera perspektywy badawcze dla kolejnych prac z zakresu etnolingwistyki porównawczej.

Magdalena Puda-Blokesz
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie